

Prikazi knjiga / Book Reviews

Benedikt de Spinoza, *Listopisi*, preveo i priredio Ozren žunec, Demetra, Filozofska biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb 2003, 459 str.

Iako je Spinoza jedan od najvećih i najutjecajnijih filozofa u povijesti filozofije, začudna je, upravo s obzirom na njegov značaj za kasnije filozofe (pogotovo njemačke idealiste), razina neistraženosti ovog filozofa na globalnoj razini. Neistraženost i nepoznavanje donedavno su obilježavali pogotovo hrvatsku filozofijsku scenu. Dovoljno je spomenuti da sve do Demetrinih izdavačkih napora u Hrvatskoj nije bilo prevedeno nijedno Spinozino djelo, a o njegovoj je filozofiji tek Pavao Vuk-Pavlović 1938. napisao djelo *Spinozina nauka* koje je ne samo zastarjelo, nego je i pisano s apologetskog i tradicionalnog kršćanskog stajališta. Spinozini *Listopisi*, na sreću, nisu prvo djelo koje imamo prevedeno na hrvatski jezik; Demetra je 2000. objavila glavno Spinozino djelo *Etiku* (bilingvalno izdanje). *Listopisi* daskora neće biti ni posljednje Spinozino djelo prevedeno na hrvatski, jer ove godine trebaju, također u Demetrinu izdanju, biti objavljeni prijevodi još dvaju njegovih djela: *Teologijsko-politička rasprava* i *Politička rasprava*.

Spinoza (rođen 1632. u Amsterdamu, umro 1677. u Haagu) ne samo da je jedan od najutjecajnijih filozofa za kasniji razvoj filozofije, nego i jedan od najrevolucionarnijih sa svojom mišlju, kojoj je bio dosljedan unatoč brojnim društveno-materijalnim neugodnostima koje su rezultirale iz te dosljednosti. Dovoljno je spomenuti da je s 23 godine bio izopćen iz sinagoge u Amsterdamu (i to najtežim oblikom izopćenja), a jedan ga je židovski fanatik zamalo i ubio nožem. Međutim, ni društvena marginalizacija ni otežana materijalna situacija nisu unijeli nemir i nezadovoljstvo u ovog filozofa. Bio je zadovoljan s onim što je imao (novac je dijelom zarađivao izrađivanjem leća za teleskope i mikroskope, a dijelom materijalnim darovima dobroćinitelja koji su ga vrlo cijenili). Tijekom cijelog je života manje-više bio nezgodan mislilac kako za kršćane tako i za židove. Često je bio stigmatiziran kao ateist ili panteist, kao onaj koji, naučavajući posvemašnji determinizam, potkopava društveni i moralni život. Vrijednost pisama objavljenih u *Listopisima* svakako je i u tome što sami možemo procijeniti da li i koliko su optužbe protiv njega bile utemeljene.

Iako on svoj nauk sustavno i daleko razrađenije iznosi u glavnom djelu *Etika*, *Listopisi* su važni i zanimljivi iz više razloga: 1) pisma koja su Spinozi upućivali drugi ili pisma koja je on slao njima živo svjedoče o duhovno-političkom okružju u kojem je Spinoza živio; 2) u njima na neposredan način dolazi do izražaja autorova osobnost, koja je u drugim djelima teško naslutiva; 3) budući da se kroz pisma ostvaruje živi dijalog između dvije osobe, samom čitatelju tih pisama je lakše i privlačnije upustiti se u živi misaoni dijalog bilo sa Spinozom bilo s njegovim sugovornikom, makar se to

upuštanje odvija iz velike povijesne distance i iz sasvim drugog duhovno-kulturalnog sklopa; 4) ta nam pisma daju priliku da se na neki način "identificiramo" s nekim Spinozinim sugovornicima koji mu postavljaju pitanja i traže pojašnjenja koja bismo i mi vjerojatno postavili Spinozi, budući da u nekim pitanjima njegov nauk može izgledati nejasan ili čak nekoherentan (na ovome mjestu anticipiram tek pitanje vrijednosti ljudskih čina, npr. ubojstva ili dobročinstva, ukoliko su svi događaji i svi ljudski čini potpuno determinirani stupnjem od Supstancije darovanog bitka, odnosno stupnjem savršenstva dotičnog bića); 5) kroz pisma možemo dobiti vrlo plastičan uvid u ono vrijeme, korisne i zanimljive podatke o držanju nekih istaknutih ljudi onoga doba, npr. Leibniza; 6) najposlije, iz tih se pisama iz prve ruke vidi kakva je bila recepcija Spinozinih djela (npr. oklijevao je i nije za života objavio svoje glavno djelo *Etiku*, bojeći se izazivanja snažnih negativnih reakcija). Mogle bi se navesti i druge prednosti epistularnog načina ekspliciranja filozofije, no vjerujem da ću ostale zanimljivosti i koristi uspjeti prikazati sadržajnom prezentacijom knjige. Zbog povećeg broja pisama, neću se doticati svakog pojedinačnog, ali ću ipak nastojati prikazati što više njih, pogotovo ona najzanimljivija i najvažnija.

Listopisi sadrže ukupno 84 pisma, iako je broj, zajedno s fragmentima pisama, i nešto veći (o procesu nastajanja zbirke i o broju pisama na kraju knjige dan je vrlo jasan pregled). U njima se javljaju ljudi raznih profila, raznih zanimacija i raznih motivacija kojima su potaknuti uspostaviti epistularni dijalog sa Spinozom. Korespondencija Spinoze s njegovim poznanicima ili prijateljima (ali ponekad i oštrim kritizerima i neprijateljima) seže u 1661. godinu i traje sve do Spinozine smrti. U prvih nekoliko pisama (1–7) Spinoza komunicira s Oldenburgom, svojevrsnim glasnogovornikom i tajnikom *Kraljevskog društva* u Engleskoj. Najprije (pisma 1–5) pojašnjava Oldenburgu neka temeljna ontološka pitanja (o protežnosti, mišljenju, Bogu, atributima), a iznosi mu i svoje mišljenje u čemu su pogriješili Descartes i Bacon. Već se tu (pismo 3) Spinozi postavljaju pitanja koja se ni mi vjerojatno ne bismo mogli suzdržati postaviti Spinozi kad bi kojim slučajem bio pored nas: Oldenburg ga pita kako iz pojma najsavršenijeg bića može izvesti i Božju opstojnost, kad mi možemo razviti i pojam nekog drugog savršenog bića, koje ne bi bilo Bog? Tu gotovo doslovce anticipira Kanta i njegove prigovore Anselmovu ontologijskom dokazu Božje opstojnosti. Osim toga, Oldenburg mu postavlja i pitanje odnosa materije (odnosno) protežnosti i duha. Isto tako, Oldenburgu je teško shvatiti kako Spinoza može za neke svoje aksiome reći da su potpuno izvjesni i da ih ne treba dokazivati. Da li i koliko Spinozini odgovori na ova teška pitanja mogu biti zadovoljavajući, to prepuštam čitateljima da sami procijene iz Spinozinih odgovora. Spinoza je imao korespondenciju i s Robertom Boyleom, čuvenim fizičarem iz *Royal Society*, ali ne izravno s njim, nego uvijek preko Oldenburga (pisma 6–7), o raznim otkrićima ili eksperimentima iz područja fizike (eksperimenti sa salitrom, eksperimenti u svezi tečnosti i čvrstoće). U pismima 8–10 imamo prepisku između Spinoze i Simona de Vriesa, koji traži pojašnjenja u svezi naravi definicija koje Spinoza koristi na početku svoga sustava, kao i u svezi supstancije i atributa. Koliko je de Vries cijenio Spinozu kao intelektualca i čovjeka, svjedoči i podatak da mu je nakon smrti ostavio svoj imutak, što je ovaj odbio, ali je nešto novaca ipak uzeo.

Dublju spekulativnu refleksiju možemo pronaći u 12. pismu (i 12A), u kojem Spinoza dotičnom L. Meyeru objašnjava što znače različite vrste beskonačnosti, što treba razumjeti pod supstancijom, modusom, kvantitetom itd. U 13. i 14. pismu Spinoza, opet preko Oldenburga, raspravlja s Boyleom o fizikalnim pokusima. Pisma 18–24 donose zanimljivu korespondenciju između Spinoze i W. van Blyenbergha utoliko što Spinozin sugovornik u ovom slučaju ne traži tek pojašnjenja od njega u svezi njegovih stavova, nego i donosi zanimljive i oštre kritike na račun Spinozina

nauka. Radi se o pitanju čovjekove slobode i odgovornosti, kao i pitanju porijekla zla ukoliko Spinoza naučava da sve što se događa proizlazi iz potpune i vječne determiniranosti Božjim umom i voljom. Iz Spinozinih odgovora može se dobiti dojam da on sam nije baš dosljedan svojim načelima, jer mu sugovornik navodi neka mjesta iz njegovih *Načela filozofije Renée Descartesa, I. i II. dio, na geometrijski način prikazana*, na kojima Spinoza ipak govori o slobodnom samoodređenju volje. U ovim pismima dolazi do izražaja i Spinozino intelektualističko poimanje etike, tj. on zahtijeva da činimo dobro i izbjegavamo zlo iz ljubavi ili iz spoznaje vrijednosti same vrline, a ne iz straha od kazne (dakako, tu se može prigovoriti Spinozi kakvog smisla uopće ima apeliranje na savršeniju motivaciju kada je ionako svakom odvijeka određeno koliki će stupanj biti i savršenstva primiti te u skladu s tim i savršenije ili nesavršenije djelovati); isto tako, Spinoza iznosi mišljenje da čovjek može tako snažno biti obuzet ispravnim uvidom u istinu da ga to može motivirati da čini dobro, a ne da slijedi sebične strasti, tj. čovjek etički djeluje ne tako što se snažnom voljom izravno bori protiv nižih strasti, nego te niže strasti gube na snazi i utjecaju čim čovjek bude obuzet višom spoznajom prema kojoj se onda ravna. U pismu 23 Spinoza s primjerom Neronova ubojstva majke izgleda da dodatno komplicira i čini nejasnim svoju poziciju, ili je čak čini čudnom i neprihvatljivom (ispada da sam Neronov čin i namjera da ubije svoju majku nisu ništa loše, nego proizlaze iz pozitivne biti kako ju je stvorio Bog, a Neronov bi prijestup bio tek u tome što se, nakon ubojstva, “pokazao nezahvalnim, nemilosrdnim i neposlušnim”!).

Komunikacija u pismima 29–33 odvija se opet između Spinoze i Oldenburga (s njim se Spinoza inače najviše dopisivao), a teme su uglavnom fizikalne naravi, premda se javljaju i metafizičke teme (pisma 32–33); tj. ovdje se govori o odnosu cjeline i dijelova, odnosno čovjekove spoznaje ovih dimenzija stvarnosti (s tim u svezi Spinoza daje zanimljiv primjer s “malenim crvićem koji živi u krvi”, kojeg bismo mi danas nazvali mikroorganizmom, i njegovom percepcijom raznih dijelova krvi; taj bi crvić bio uvjeren da je krv sva stvarnost koja postoji kao što i mi možemo smatrati da je sva stvarnost univerzum kojega promatramo kroz naočale dvaju atributa; osim toga, prema percepciji tog “crvića” proizlazi da je krv jedina stvarnost i da nije uzrokovana nečim drugim niti je u interakciji s nečim izvan sebe, dok mi svojom savršenijom spoznajom znamo da tomu nije tako, tj. da je krv samo jedan segment višeslojnog čovjekovog organizma, a da je sam organizam tek jedan djelić u cjelokupnom svemiru, kojega opet percipiramo tek kroz dva nama poznata atributa). U pismima 34–36 Spinoza gospodinu Huygensu iznosi i pojašnjava dokaz o jednosti Boga, a potom mu daje neke praktične savjete za brušenje leća. O praktičnim pitanjima kako zrake padaju na čovjekovo oko te o nekim drugim pitanjima fizike Spinoza se bavi u pismima 39–41, pišući gospodinu Jellesu.

Poduže pismo 42 zanimljivo je po tome što tu niti pošiljatelj niti naslovnik pisma nije Spinoza, nego Velthuysen Ostensu iznosi kritiku na račun Spinozine filozofije; na repertoaru su opet pitanja determiniranosti i čovjekove slobode, nagrade i kazne, panteizma... Tu je navedena Spinozina misao da, budući da je sve odvijeka determinirano, ljudi pogrešno misle da molitvama mogu pokrenuti Božju odluku na ovo ili ono; nije, naime, molitva uzrok odluci, nego je, obratno, odluka (odvijeka) uzrok molitvi u kojoj čovjek može imati tek subjektivni dojam da će postići nešto kod Boga. Isto tako, navodi se tu Spinozina misao da je Bog jednako bio dobrohotan prema svim narodima, da se ne može reći da su Izraelci imali povlašteni status na putu spasenja. U sljedećem se pismu Spinoza brani pred istim naslovnikom (Ostensom); pogada ga to što ga optužuju za ateizam samo zato što drukčije shvaća Boga.

Pisma 45 i 46 čuvena su i važna ne po sadržaju (radi se o ponekim mislima o optici), nego zbog toga što su njihovi akteri Leibniz i Spinoza. Leibniz od Spinoze traži neka mišljenja u svezi određenih pitanja s područja optike. Leibniz je, doduše, u

izravnom kontaktu sa Spinozom pokazivao korektnost i poštovanje, ali je u više navrata znao pred drugima ocrniti Spinozina djela i misli, te je skoro poricao da uopće pozna Spinozu; Leibniz je izgleda bio u strahu da ga ne bi “zarazio” Spinozin “ateizam”.

Nakon nekoliko kraćih pisama, imamo niz pisama (51–56) između Spinoze i H. Boxela. Raspravljaju o nekim zanimljivim vjerskim pitanjima (postoje li ukazanja, duhovi), a Spinoza iznosi vrlo strogi racionalistički i kritički stav prema glasinama o tome i prema tim stvarima. Tu Boxel iznosi zanimljivu kritiku Spinozi: ako traži da se za postojanje duhova o njima ima jasnu ideju kao o trokutu, onda bi trebao objasniti kako jasnu ideju ima on o Bogu i je li ta ideja u njegovu razumu jednako jasna kao i ideja trokuta? Spinoza će u odgovoru reći da, doduše, nema tako jasnu prisposobu o Bogu kao što ima o trokutu, ali da ima jednako jasnu ideju o Bogu kao i o trokutu! U pismu 58 Spinoza će opširnije govoriti o slobodi (slobodna je stvar, prema njemu, samo ona koja iz same nužnosti svoje naravi opstoji i djeluje). Sloboda, prema Spinozi, nije u slobodnoj odluci nego u “slobodnoj nužnosti” (tu će navesti poznati primjer s padajućim kamenom koji bi, kad bi bio svjestan svoga padanja, vjerovao da pada upravo iz slobodne odluke, tj. zato što upravo to hoće, dok bi se zapravo radilo o tome da nije svjestan istinskog i dubinskog uzroka zašto pada, npr. gravitacijske sile).

Ako nas zanima kako konkretno izgleda gorljivi pokušaj obraćenja Spinoze na kršćanstvo, pismo 67 predstavlja pravu poslasticu; a u pismu 67A iznesena je zanimljiva konfrontacija shvaćanja spasenja prema Spinozi (radilo bi se o ezoteričkom, elitističkom značaju kojega ovaj pridaje spasenju), dok kršćanstvo nudi jednako spasenje za sve, učene i neobrazovane. Ako želimo nešto više doznati o tome proturječi li Spinoza samome sebi, svakako će nam biti od koristi pismo 75, gdje se opet govori o determinizmu, sudbini, slobodi, zaslugama... Zanima li nas kako Spinoza reagira kad ga netko poprilično “isprovocira”, onda će nam biti zanimljivo pismo 76, u kojemu Spinoza zanimljivim vokabularom i biranim epitetima odgovara na pokušaje pravovjernog A. Burgha iz pisma 67. Pročita li se pažljivo pismo 78, lako će se pojaviti asocijacije na Augustina i njegov nauk o predestinaciji. Spinoza, naime, polazi od načela da su svi ljudi odvijeka determinirani, ali iz toga ne proizlazi da oni koji su determinirani na zlo neće i trpjeti, kao i obratno. Ti predestinirani na zlo trpjet će, premda nisu krivi, kao što će i pas, kojega je ugrizao drugi pas koji je bijesan, biti s pravom ubijen. U ovom pismu Spinoza također iznosi mišljenje da se Isus učenicima ukazao kao uskrsnuli samo u duhu, a ne zbiljski. Potom slijedi još nekoliko kraćih pisama.

Posebna vrijednost *Listopisa*, kao i ostalih Demetrinih izdanja, sastoji se u bogatoj opremljenosti knjige izvan glavnog sadržaja, odnosno prijevoda. Tako i ova knjiga ima šest dodatnih podnaslova: u *Povijesnom kontekstu* pruža se širi povijesno-politički kontekst stvaranja Nizozemske, a govori se i o nastanku židovske zajednice u Nizozemskoj; u podnaslovu *Okolnosti Spinozina života* daju se zanimljive i temeljne informacije o njegovu životu; treći podnaslov je *Značaj Spinozine korespondencije* i govori o važnosti razmjene znanstvenih informacija, što je za razvoj znanosti bilo važno u svakoj epohi; četvrti podnaslov *Nastajanje i oblikovanje zbirke* nešto više govori o broju i redoslijedu pisama; podnaslov *Uz prijevod korespondencije na hrvatski jezik* ne samo što daje usporedbe sa sličnim prijevodima na neke druge jezike, nego i donosi zanimljiv podatak da do 1995. godine Spinozini *Listopisi* postoje na samo pet živih jezika (nizozemski, francuski, njemački, engleski i španjolski); konačno, šesti podnaslov *Kronologija* zaključuje nemale napore i trud prevoditelja i priređivača, Ozrena žuneca. Svi ti podnaslovi na kraju knjige, zajedno s pojašnjavajućim komentarima i kritikama uz svako pismo, pružaju čitatelju mogućnost da se lakše snalazi u

pismima. Izdanje sadrži još 3 Spinozina portreta, 5 crno-bijelih i 3 kolor ilustracije. Prijevod je jako dobar i čitak; u tekstu se nalaze tek neke manje tiskarske pogreške, koje nipošto ne mogu umanjiti vrijednost ove knjige (upozorio bih jedino na pogrešku na str. 405, gdje je otiskano da je Spinoza rođen 1634, dok je zapravo rođen 1632). *Last but not least*, kvalitetan uvez i lijep grafički dizajn knjige (kvalitete koje rese i ostala Demetrina izdanja) potencijalnom čitatelju mogu vrlo lako biti dodatni razlog da posegne za *Listopisima* te uspostavi živi dijalog sa Spinozinim suvremenici, a ponajprije sa Spinozom samim.

Miroslav Fridl

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Ulica grada Vukovara 68
HR-10000 Zagreb
miroslav.fridl@zg.htnet.hr

Michael DePaul and Linda Zagzebski (eds.), *Intellectual Virtue: Perspectives from Ethics and Epistemology*, Oxford University Press 2003, 298. str.

Knjiga *Intellectual Virtue: Perspectives from Ethics and Epistemology* predstavlja zbornik radova nastalih na tragu konferencije etičara i epistemologa održane na Sveučilištu Notre Dame tijekom rujna 2000. Sadrži jedanaest tekstova čiji se autori primarno bave ili etikom (Annas, Solomon, Garcia, McKinnon, Sherman, Roberts) ili epistemologijom (Sosa, Greco, Hookway, Riggs, White, Wood), ili i etikom i epistemologijom (Zagzebski). Prema mišljenju urednika, to je prvi plod zajedničkog rada stručnjaka s područja etike vrlina (*virtue ethics*) i stručnjaka s područja tzv. epistemologije kreposti (*virtue epistemology*), jer se literatura o intelektualnim vrlinama (krepostima) dosad uglavnom dijelila na povijesno usmjerene radove, na radove namijenjene stručnjacima s područja filozofije morala, te na radove za epistemologe.

Prva tematska cjelina, naslovljena "Classical Virtue Ethics and Virtue Epistemology", sastoji se od dva teksta.

Julia Annas u tekstu "The Structure of Virtue" analizira poimanje vrline, umijeća i uspjeha u antičkoj etici, razmatrajući vezu vrline i umijeća, te odnos vrline i uspjeha. Navodi razlike Aristotelova i stoičkog shvaćanja odnosa vrline i umijeća. Govoreći o uporabi pojma vrline (kreposti) u suvremenoj epistemologiji, kritizira tendenciju oslanjanja na Aristotelovu verziju etike vrlina uz istovremeno isključivanje ostatka antičke tradicije. Pozdravlja pokušaje primjene etičkih koncepata u epistemologiji i zalaže se za uvođenje više kompleksnosti iz antičke etičke tradicije u takva istraživanja.

Nancy Sherman i Heath White u tekstu "Intellectual Virtue: Emotions, Luck, and the Ancients" ističu kako autori s područja epistemologije kreposti nisu u dovoljnoj mjeri iskoristili neke od ključnih segmenata u analogiji epistemologije kreposti i etike vrlina: ulogu veze afekata i intelektualnih vrlina, te ulogu sreće i izvanjskih do-